

MUHAMED ŽDRALOVIĆ
(Zagreb)

NASLOVI DJELA U ARABIČKIM RUKOPISIMA I NJIHOVA
INTERPRETACIJA U LITERaturi

Kratice izvora:

- Baš. POPIS: Safvet-beg Bašagić: POPIS RUKOPISA MOJE BIBLIOTEKE, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVIII/1916, svezak 3-4, str. 207-290.
- BRAT. ARABISCHE, TÜRKISCHE UND PERSISCHE HANDSCHRIFTEN DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK IN BRATISLAVA, Unter der Redaktion Josef Blašković, Bratislava 1961.
- DOB Kasim Dobrača: KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I PERZIJSKIH RUKOPISA GAZI HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU, Sarajevo 1963-1979, I-II.
- Flügel Gustav Flügel: DIE ARABISCHEN, PERSISCHEN UND TÜRKISCHEN HANDSCHRIFTEN DER KAISERLICH-KÖNIGLICHEN HOFBIBLIOTHEK ZU WIEN, I-III, Wien 1865-1867.
- GAL Carl Brockelmann: GESCHICHTE DER ARABISCHEN LITTERATUR, G-I-II, S I-III, Leiden 1937 - 1949.
- KAIRO FIHRIST AL-KUTUB AL-'ARABIYYA AL-MAHFŪZA BI'L-KUTUBHĀNA AL-HIDĪWIYYA, (Kairo) I-VII, 1883 - 1891.
- KZ Mustafa bin 'Abdullah, Hadži Halfa: KAŞF AZ-ZUNŪN 'AN ASĀMĪ AL-KUTUB WA'L-FUNŪN, I-II, Istanbul 1310.
- MAB 'Abdullah al-Ġubūrī: FAHRAS AL-MAHTŪTĀT AL-'ARABIYYA FĪ MAKTABA AL-AWQĀF AL-'ĀMMA FĪ BAGDĀD, I-IV, Bagdad 1973 - 1974.
- OZJA ORIJENTALNA ZBIRKA ARHIVA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU
- Šabanović Hazim Šabanović: KNJIŽEVNOST MUSLIMANA BIH NA ORIJENTALNIM JEZICIMA, Sarajevo 1973.

Čitaoci općenito i najčešće ako unaprijed ne znaju o čemu knjiga govori, barem u početku, stječu prvi dojam o njoj na temelju naslova i letimičnog pregleda sadržaja. Prema tome formiraju svoj stav o knjizi prije nego li posegnu za čitanjem cjelokupnog teksta. Takav je odnos do-

nekle uobičajen i razumljiv ako se radi o suvremenoj tiskanoj knjizi koja u općoj poplavi modernog dizajna i povremeno izvanredno uspješnih tehničkih i likovnih rješenja opreme već iz izloga privlači i zaokuplja pažnju, te tako unaprijed nameće povoljan stav prema sebi. Isto se događa i s loše opremljenom knjigom, samo ona implicira suprotan odnos.

Analitičari literature ili istraživači različitih profila, s obzirom na ozbiljnost i razloge izbora određenih knjiga koje proučavaju ili ih koriste u opsegu širem nego je to uobičajeno informiranje karakteristično za prosječnog čitaoca, pristupaju im sa znatno različitog stajališta nametnutog potrebom temeljitijeg pristupa sagledavanju odabranih aspekata određene knjige. Znajući da im prvi dojam ne može niti smije biti značajnijim kriterijem izbora, naslov uz ime autora doživljavaju i uzimaju kao osnovnu, a pošto je knjiga već tiskana, i nepromjenljivu referencu u svo- me traganju za njom.

Kad je, međutim, riječ o djelu u rukopisnim knjigama, onda se i prvi dojam stječe temeljitim pregledom samoga rukopisa, jer za razliku od tiskane knjige, naslov u njemu nije uvijek na vidnom mjestu i nema one, bar donekle prepoznatljive elemente koji bi poslužili kao oznaka onoga što se između korica nalazi. Njihovi naslovi nemaju obilježje osnovne nepromjenljive oznake kakvu kod tiskanih knjiga nalazimo. Naime, čitaoca pored teksta često zanima oprema i sadržina rukopisa, pa se prema tome upušta u razmatranje niza prpratnih elemenata kao što su povezi, vrste papira, iluminacije i minijature. Osim tih elemenata ostaje onaj najbitniji pisani, tj. tekstualni dio koji i dalje predstavlja složeni predmet promatranja, jer je jasno da postoje rukopisi s jednim ili više djela, da su rukopisi s djelima iz različitih disciplina, a kada je riječ o arabičkim rukopisima, da djela mogu biti na različitim jezicima. Uz sve to, česte su i veoma zanimljive bilješke u tim rukopisima. Zato je jasno što sadržaj tekstualnog dijela rukopisa može biti heterogen i u pravom smislu interdisciplinaran.

Složenost ovih pojava čini rukopise zanimljivima, ali i veoma teškim za istovremeno detaljnije proučavanje više pojava. Ipak, selekcijom tih pojava pojedinačno se mogu proučavati istorodni problemi. Tako će i temom ovoga rada biti naslovi djela u arabičkim rukopisima i njihova interpretacija u literaturi.

Kao početni korak u procesu stručne i znanstvene obrade tekstova djela prirodno je da se razluče termini *djelo* i *rukopis*. U daljnjem postupku identifikacija naslova se ne smije poistovjetiti s identifikacijom djela, jer iskustvo pokazuje da se jedno djelo može pojaviti pod više naslova, ali i više djela pod istim naslovom. Ovo posljednje osobito važi u onim slučajevima kada su naslovi uspostavljeni prema formi, sadržini ili tematici djela. Znanstveni i stručni radovi o rukopisnim djelima ili oni napisani na temelju određenih rukopisa najbolje ilustruju spomenute probleme. Ipak, o naslovima djela u rukopisima, koliko je meni poznato, nije posebno pisano. To ne znači da se u stručnoj i znanstvenoj literaturi orijentalista, osobito kod sastavljača kataloga, ovaj problem ne spominje. Naprotiv, u dobro urađenim katalogima često su na pojedinačnim primjerima riješeni problemi naslova, ali se na temelju takvih veoma uspješnih malih studija ne može dobiti cjelovitija slika naznačene problematike. Imajući upravo to u vidu smatrao sam potrebnim ukazati na karakteristične pojave vezane za: *vrste naslova djela, mjesta naslova dje-*

la u rukopisima, interpretaciju naslova u literaturi i termine u naslovima djela.

Vrste naslova djela. Teško je, skoro nemoguće uspostaviti pouzdane kriterije prema kojima bi se mogla realizirati adekvatna klasifikacija naslova djela u arabičkim rukopisima. Čak i kada bi se uspostavili takvi kriteriji valjanost naslova ne bi se mogla s potpunom sigurnošću utvrditi, jer su mogućnosti pojava u stanovitoj mjeri neograničene. Zato ni tipološka podjela djela ne bi mogla udovoljiti zahtjevima pune pouzdanosti. Sigurno je, međutim, da valjanost navođenja naslova zavisi od konstitucije samog djela, od toga tko je djelu dao naslov i po čemu je naslov postao odrednicom djela. Prema tome, ako bi se i uspostavljala kakva klasifikacija naslova s obzirom na valjanost njihovog navođenja, onda bi se obavezno trebale imati u vidu faze nastanka datog djela i odnosi autora, prepisivača i korisnika prema tome djelu. Tek bi se pod takvim okolnostima uvjetno moglo govoriti o vrstama naslova. Zato kod djela čije smo faze nastanka u stanju pratiti i kod kojih je moguće sagledati spomenute odnose mogu se uočiti: *radni, završni i upotrebni naslovi.*

Radni naslov, što je i prirodno, davao je autor djela. Njime autor najavljuje temu i prirodu djela.

Završni naslov je također davao autor i to po okončanju pisanja djela. Najčešće se navodi taj naslov iza fraze »... wa ba'd itmâimih sammaytuh...« (»Po završetku sam ga nazvao«). Valja napomenuti da se završni naslov nije morao razlikovati od radnoga.

Upotrebni naslov je uglavnom kraća verzija jednog od prva dva spomenuta naslova. Ovakav su naslov, pored autora djela, mogli dati prepisivači i vlasnici rukopisa, ali i korisnici djela racionalizirajući ga iz praktičnih razloga. Međutim, općenito gledano, ukoliko su naslovi, dati od strane autora kao početna ili završna varijanta, bili sami po sebi dovoljno koncizni nisu ni trpjeli promjene, pa su primjenjivani i spominjani u literaturi u obliku u kojemu se pojavljuju i u rukopisnim djelima, tako da su nekada bile identične dvije, čak i sve tri varijante. U nekim slučajevima su upotrebni naslovi prepisivača ili vlasnika rukopisa proširivani izrazima koji izravno nemaju veze sa samim djelom, ali zato nedvojbeno izražavaju odnos, ponekad pretjeranog štovanja autora i djela. Tako su česte upotrebe epiteta uz ime autora: al-âlim (učenjак), al-fâdil (vrijedni), farîd dahrih (jedinствен u svome vremenu); ili uz djelo: al-mufîda (korisno), aš-šarîfa (časno), i sl.

Ipak, valja naglasiti da je jedno djelo moglo imati sve tri gore spomenute vrste naslova. Ovdje ću navesti naslove Šejh Jujinog komentara Kazvinijevog djela iz logike, kojemu je sam Jujo po okončanju pisanja dao naslov »Aš-Šarh al-ğadîd«. Prema uvodnom dijelu teksta se može rekonstruirati radni naslov kao »Šarh ar-Risâla aš-šamsiyya (fî'l-mantiq)«, a prema bilješci prepisivača se vidi da je naslov djela »Šarh Šamsiyya al-mantiq«. Sva tri spomenuta naslova se mogu naći u rukopisu OZJA 1407, listovi, 7a, 8a i 146a.

U rukopisnoj se literaturi dešava da djelo ostane bez striktno definiranog naslova. Tada upotrebni naslovi služe kao glavni elemenat prepoznavanja djela. Međutim, takva se djela tokom vremena počinju pripisivati raznim autorima. To ujedno objašnjava razloge nastanka više upotrebni naslova, pa ukoliko takvo djelo tokom vremena bude komentirano ili glosirano pojavljuje se čitava lepeza varijanti naslova. Do

kakve heterogenosti tih naslova može doći veoma ilustrativno pokazuje obredoslovno djelo koje govori o tome što se mora, što treba, što je lijepo; što dopušteno, što pokušeno i što je zabranjeno pri klanjanju, a naslovljavano je kao:

- Muqaddimat aš-šalât (KZ, str. 505; DOB II, 1149,4..)
- Muqaddimat fi'š-šalât (GAL, G II, 198, S II 269)
- Fiqh al-Kaydâni (DOB II, 1149,3; 1320,1...)
- Maţâlib al-muşalli (GAL, G II 198; DOB 1320,1)
- Bâb Şurût aš-šalât (DOB II, 1320,1)
- Şurût aš-šalât (DOB II, 937)
- Talhîş aš-šalât (DOB II, 1320,1)
- Risâla (fi anwâ' al-maşrû'ât wa gayr al-maşrû'ât) (Kairo VII, str. 421)
- Muhtaşar aš-šalât (DOB II, 1320,1)
- Fi 'l-maşrû' wa gayr al-maşrû' (Baš. POPIS, 46,2)
- Bayân anwâ' maşrû'ât wa gayr maşrû'ât (BRAT, br. 136)
- Muhtaşar al-fiqh (MAB I, str. 541)
- Risâla aš-šalât (MAB, I, str. 458)

Ovim se nisu iscrpile sve varijante naslova spomenutog djela. U rukopisima se susreću još i ovakvi:

- Kitâb Şurût Kamâl-paşa-zade (DOB II, 1149,3)
- Kitâb Kamâl-paşa (!) Şurût (DOB II, 1181,2)
- Kitâb Fiqh Kaydâni (!) (DOB II, 1321,1, OZJA 477,5)
- Şurût aš-šalât Munla Fanârî (!) (DOB II, 1322,1)
- Fiqh Akbar (!) (DOB II 1156,3), i dr.

I pored svega iznesenog, prijepisi ovoga djela u nekim rukopisima ostali su bez ijednog naslova. Na primjer rukopisi u OZJA pod brojevima: 79,5; 359,3; 378,3 i 644,2.

U literaturi se kao autori djela spominju:

- Luţfullah an-Nasafi al-Fâdil al-Kaydâni (živio u drugoj polovini osmog hidžretskog /četnaestog stoljeća),
 - Muḥammad ibn Ḥamza al-Fanârî (umro 834. H/1431. godine) i
 - Aḥmad ibn Sulaymân Ibn Kamâl-paşa (umro 983. H/1575. godine).
- Tako su pretpostavljali i komentatori navedenog djela:
- Muḥammad al-Quhistâni (umro 947. H/1540)
 - Aḥmad ibn Muşafa Taşköprü-zade (umro 968. H/1560) i
 - Ḥasan Kâfi al-Aqḥişârî (Pruščak) (umro 1024. H/1615).

Prvi u djelu »Şarḥ Fiqh al-Kaydâni« pripisuje al-Kaydâniju, drugi u svom komentaru »Şarḥ Muqaddima aš-šalât« pripisuje al-Fanariju, dok treći u djelu »Hadîqa aš-šalât allatî hiya ra'îs al-'ibâdât« prenosi tvrdnju svoga profesora i veli da je djelo napisao Ibn Kamâl-paşa. Doduše on, Kâfi, veli u bilješci na margini: »Ovo je kako smo čuli od nekih profesora, ali priča se da je (djelo) Şamsuddina al-Fanârîja, Allah mu se smilovao. Ali ma čije od njih dvojice da jeste, on (tekst djela) je onakav kakvog smo komentirali. (OZJA broj 755, bilješka na listu lb). Iz ove Kafijeve opaske se vidi da ni on sam nije bio siguran tko je doista autor osnovnog djela, ali ga je držeći se poslovice »Ne gledaj tko kaže, već gledaj što se kaže«, smatrao vrijednim, pa ga je i komentirao.

Dakle, ni komentatori se ne slažu u tome tko je autor spomenutog djela. Istaknuti bibliograf Hadži Halfa je uočio ovaj problem i istakao da se osnovno djelo, kojeg naslovljava kao »Muqaddimat aš-šalât« pri-

pisuje spomenutoj trojici pisaca, ali je smatrao tvrdnju Tašköprü–zadea najispravnijom, tj. da je autor osnovnoga djela al-Fanâri.¹⁾ Ovakva zabuna oko spomenutog djela nije ni kod nas ostala nezapaženom. Uočili su ju Mehmed Handžić, Fehim Spaḥo, Hazim Šabanović i Kasim Dobrača.

Handžić je u osvrtu na Kafijev komentar toga djela rekao: »... neki (ga) pripisuju Šemsuddin Fenariji, drugi Lutfullah Nesefiji, a naš Kafi efendija veli da je djelo Ibn Kemal-paše na temelju kazivanja svoga učitelja Hadžiefendije Kara Jylona...«²⁾

Fehim Spaḥo je u kataloškom opisu rukopisa broj 123, za treći traktat zapisao »Šurûṭ aṣ-šalât, propisi za molitvu klanjanja, kojima se točno ne zna pisac.« U nastavku opisa djela ukazuje na Hadži Halfinu konstataciju, ali dodaje i Brockelmannove navode pa se iz toga vidi da je al-Fanâriju pripisano djelo »Muqaddima aṣ-šalât« (GAL, G II, 234,4), al-Kaydâniju djelo »Maṭâlib al-muṣallî« (GAL, G II, 198,1) i Ibn Kamâl-paši djelo »Šurûṭ aṣ-šalât« (GAL, G II 451).³⁾

Hazim Šabanović nije uočio ove činjenice niti je imao u vidu Kafijevu spomenutu bilješku, pa je smatrajući da se radi o različitim djelima upozorio da »treba korigirati tvrdnje Handžića i Spahe.«⁴⁾ U tom pogledu, međutim, nije bio u pravu jer su i Handžić i Spaḥo pravilno uočili problem i znali da se radi o jednome djelu s više naslova.

Kasim Dobrača je u drugom svesku Kataloga naveo do tada poznate činjenice vezane kako za varijante naslova djela tako i za pripisivanje toga djela spomenutoj trojici pisaca.⁵⁾ U većini opisa rukopisa s ovim djelom Dobrača donosi naslov »Fiqh al-Kaydânî«, vjerojatno pretpostavljajući da je autor djela al-Kaydânî. Međutim, Dobrača je smatrao da je al-Kaydânî mlađi od al-Fanarija – navodio da je prvi živio u prvoj polovini desetog hidžretskog/četnaestog stoljeća, a da je drugi umro 834. H/1431. godine.⁶⁾ To se ne slaže s navodima Brockelmanna iz kojih se vidi da je al-Kaydânî živio sredinom osmog/četnaestog stoljeća.⁷⁾ Prema tome al-Fanâri je mlađi i izgleda sasvim logično što su komentator al-Quhistânî i anonimni pisac glosa na al-Quhistânijev komentar⁸⁾ kao i neki prepisivači i sastavljači kataloga pripisivali ovo djelo al-Kaydâniju.

Imajući u vidu činjenicu da su osim al-Fanarija i al-Kaydânija stariji od Ibn Kemal-paše i dvojica komentatora al-Quhistânî i Tašköprüzade, onda je jasno da Ibn Kemal-paša nije autor spomenutog djela. Do pripisivanja ovog djela Ibn Kemal-paši došlo je zbog toga što je on najvjerojatnije napisao djelo slične sadržine. Naime, Ibn Kemal-paši se još pripisuju i druga djela »Šurûṭ aṣ-šalât«⁹⁾ i »Şafwa al-manqûla^t fi şarḥ

¹⁾ KZ, str. 505-506

²⁾ Mehmed Handžić: Rad bosansko-hercegovačkih Muslimana na književnom polju, Sarajevo, 1934, str. 11.

³⁾ Fehim Spaḥo: Arapski, turski i perzijski rukopisi Hrvatskih Zemaljskih muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1942, str. 55-56.

⁴⁾ Šabanović, str. 180.

⁵⁾ DOB II, str. 454.

⁶⁾ Isti

⁷⁾ GAL, G II, str. 253

⁸⁾ OZJA 1548, list 5a

⁹⁾ OZJA 446/3.

Šurūt aš-šalāt¹⁰⁾ Prema tome, tvrdnje Kafijevog profesora i Hazima Šabanovića da je Ibn Kemal-paša autor spornog djela nisu opravdane.

Raspoloživa literatura ne pruža pouzdane podatke o tome tko je autor, ali daje brojne upotrebne naslove spomenutog djela, čak takve čiji se autori jamačno znaju, primjerice »Al-Fiqh al-akbar« od Abu Hanife i »Muqaddimat fi'š-šalāt« od Abū 'l-Layṭa as-Samarqandija.

Iz izloženog se vidi da postoje tri vrste naslova: *radni*, *završni* i *upotrebni*. Radne i završne je davao autor, najčešće u sklopu teksta djela, a upotrebne pored autora davali su prepisivači i korisnici rukopisa – djela. Ukoliko autori nisu dali svoju varijantu naslova u tekstu djela, postojala je mogućnost da se djelo pripiše drugim autorima a zbog sličnosti sadržine i tematike djela da taj upotrebni naslov bude isti s naslovima drugih, različitih djela.

Mjesto naslova u rukopisima: Duga tradicija prepisivanja djela nije dovela do uspostavljanja posebnih šablona za upisivanje njihovih naslova na posebnoj stranici kao što se to uobičajilo kod tiskanih knjiga. To, međutim, ne znači da uopće nije bilo zapisivanja naslova djela u rukopisima. Naprotiv, naslovi su zapisivani, ali na različite načine, pa zato ima slučajeva kada se na njih može naići na više mjesta: ispred, u ili iza teksta djela, zatim na hrptu, korici i rezu listova rukopisa. S druge strane, ima i takvih prijevika gdje u rukopisu uopće nema zapisanog naslova djela. Sama ta raznovrsnost navođenja i nenavođenja naslova dostatna je da se ukaže na potrebu istraživačevog poznavanja strukture rukopisa, a time i na potrebu izučavanja nastanka rukopisa. Kao što je već rečeno, rukopisi po svojoj koncepciji mogu biti s jednim djelom ili zbornici s više djela, tzv. međzmue. U zbornicima su prepisivači a ponekad korisnici i vlasnici upisivali njihov sadržaj, tj. naslove na nekom od prvih listova ispred prvog djela u zborniku. Ipak, treba naglasiti da je valjanost naslova u takvim sadržajima u mnogome zavisila od naobrazbe i informiranosti onih koji su te sadržaje unosili. Ovdje ću kada je riječ o naslovima, promatrati rukopise koje čine samo pojedinačna djela, jer se sve opservacije mogu primijeniti i na zbornicima. U tom smislu i naslove u sklopu rukopisa bi najopćenitije mogli podijeliti na *naslove u tekstu* i *naslove izvan teksta djela*.

Naslovi u tekstu djela. Prirodno je da su naslovi u tekstu djela autorovi, a on ih je davao u uvodnom dijelu, tzv. *dibadži* i na kraju u *hati-mi* ili kolofonu. U *dibadži* je uz ime autora predstavljena disciplina i tema djela, a naslov je slijedio iza fraze »..wa sammaytuh..« (»nazvao sam ga..«). Evo kako su predstavili naslove svojih djela neki od bosansko-hercegovačkih pisaca:

Hasan Imoćanin: »Nazvao sam ga »Dalil as-sâ'irîn ilâ ziyâra ḥa-bîb rabb al-âlamîn...« (OZJA 1734, list 3a).

Muslihuddîn Kninjanin: »Nazvao sam ovaj zbornik »Tuḥfa al-mu'allimîn wa hadiyya al-muta'allimîn« (OZJA 564, list 5a). Zanimljivo je da je Muslihuddîn sam preveo ovo djelo s arapskog na turski i dao mu naslov »Munyetu 't-ṭâlibîn ve gunyetu 'r-râgibîn« (OZJA 352, list 6b).

Ahmed Kerimuddîn Sarajlija »Sastavio sam ovaj komentar nazvan »Dirâya al-murid bi ḡawhara at-tawḥid« (OZJA 1569, list 2a).

¹⁰⁾ DOB II, 1322, str. 456.

Šejh Jujo »I pošto sam završio ovaj komentar... nazvao sam ga.. »Tawđih tahđib al-mantiq wa'l-kalâm« (OZJA 412, list 5a).

Šejh Jujo je za djelo u kojem analizira metar stihovanog Šahidije-
vog rječnika kazao: »Poslije završetka pisanja djelo sam nazvao »Hulla-
i manzûma« (OZJA 1443, list 2a).

Zvornički vaiz Džihadi, autor arapsko-turskog rječnika u dva dije-
la naslov je predstavio ovako: »I dadoh mu ime »Tešrih-u tibâ«, to je
ujedno i godina njegovog nastanka« (OZJA 1638, list 3b).

Hasan Kafi Pruščak: »Nazvao sam ga po mom imenu »Kâfi« (OZ-
JA 173, list 1a).

U veoma malom broju sačuvanih autografa ponekad se može naići
i na naslov djela na kraju rukopisa. Taj je naslov uglavnom pisan kao za-
dnja poruka autora u vezi s djelom. Brojni su prepisivači ispuštali auto-
rove kolofone pa je i tako mali broj naslova još više umanjen. Ipak, da
su u kolofonu postojali naslovi može se vidjeti na rukopisima Šejh Juji-
nih djela: »Dovršen je »Šarh tahđib al-mantiq wa'l-kalâm..« (OZJA 412,
list 253a); ».. još s naslovom ove rasprave »Hulla-i manzûma« pada go-
dina njenog nastanka..« (OZJA 1443, list 64a).

Naslovi izvan teksta djela. Osim naslova koji su navodeni u uvod-
nim ili završnim riječima djela, neki su autori, mada sasvim rijetko, do-
nosili naslove u zabilježkama ispred teksta djela. Tako je Šejh Jujo zapi-
sao u autografu naslov: »Hâšiya muftida li'l-Fawâ'id al-fanâriyya alâ 'r-
Risâla al-atiriyya fi 'l-mantiq« (OZJA 198, list 2a). I Muhlisi iz Gornjeg
Vakufa je ispred svoga stihovanog putopisa na hadž na turskom jeziku u
prozi dao dužu zabilješku na arapskom jeziku i u njoj djelo naslovio
»Delilu'l-menâhil ve muršidu 'l-merâhil« (OZJA 49, list 1a).

Naslove izvan teksta djela najčešće su upisivali prepisivači, ali i
korisnici rukopisa. Ukoliko su to učinili prepisivači, naslov su upisivali
pretežno na istoj stranici na kojoj počinje djelo, a znatno rjeđe na strani-
ci ispred teksta djela na kojoj su takve zabilješke pravili vlasnici ili koris-
nici rukopisa. Ispred ovih, upotrebnih naslova, skoro redovito je ispisi-
vana fraza »Hadâ kitâb« (Ovo je knjiga), ili Hâđih risâla« (Ovo je ras-
prava). Ovdje ću kao ilustraciju navesti nekoliko naslova domaćih pisa-
ca: Ibrahim Opijač je ispred teksta djela Ahmeda Kerimuddina Sarajlije
»Dirâya al-murîd bi ğawhara at-tawhîd« zapisao »svoju« varijantu na-
slova »Šarh alâ urĝûza fi'l- aqâ'id« (OZJA 1569, list 1a), u kojoj bliže
određuje djelo i ističe da ono predstavlja komentar spjeva u redžez for-
mi s tematikom iz dogmatike. Uz ovakve naslove često su upisivana i
imena autora djela. Tako je nepoznati prepisivač zapisao naslov pozna-
tog Fevzijevo djela ovako »Bulbulistân li Šayh Fawzi al-Mostâri« (OZ-
JA 1232, list 12b). Drugi nepoznati prepisivač je Kafijevu raspravu o
uređenju svijeta naslovio »Risâle-i mergube fi nizâmi'l-'âlem muellifu-
hu (!) Aqhišâri Kâfi (OZJA 387, list 1a). Kasniji je vlasnik na listu 1b isto
djelo predstavio kao Kitâb Aqhišâri Kâfi.

Osim autora u nekim su slučajevima i prepisivači spominjali na-
slov. Tako je Muhammed ibn hadži Lutfullah iz Prusca na kraju prijepi-
sa djela zapisao naslov »Šarh Qawâ'id al-i râb (OZJA 1406, list 128b), a
Husejn, kadija u Stocu naslov »Meĝme 'al-ferâ'iz« (OZJA 1265, list
16b).

Na naslove djela nailazimo i na hrptu rukopisa, ili rezovima listo-
va, ili na papiru nalijepljenom na korice. Ti naslovi mogu biti potpuni ili

knji, ali mogu biti i identični s autorovim. Tako je na rezu listova ispisani potpun naslov Jujinog djela »Miftâh al-ḥuṣûl li mir'ât al-uṣûl fi šarḥ Mirqât al-wuṣûl« (OZJA 1404). Na rezu listova rukopisa zapisana su dva upotrebna naslova Ali Dedinih djela »Hawâtim al-ḥikam« i »Muḥâḍara al-awâ'il« (OZJA, 1168). Na rezovima listova zbornika u nekim slučajevima je pisan naslov samo jednog djela, na primjer na rukopisu OZJA 112 ispisani su naslov djela požeškog muftije, Hasana sina Osmanovog, a ispušten je naslov Kafijevo djela »At-Tamhîs at-Talhiṣ«.

Interpretacija naslova u literaturi. Ovome bi se pitanju, kada je riječ o djelima u arabičkim rukopisima, valjalo posvetiti posebna pažnja, jer brojni naslovi u rukopisima su u velikoj mjeri utjecali da se varijante naslova multipliciraju. Naime, pisci studija nisu uvijek bili u mogućnosti doći do autografa ili izvornih autorovih naslova pa su koristili naslove prepisivača ili svojih prethodnika. Viševarijantnost naslova u takvim studijama ne odražava, kako bi se na prvi pogled moglo zaključiti, površnost ili proizvoljnost, već je prevashodno odraz istraživačeve želje za pružanje preciznijih podataka neophodnih za identifikaciju djela, čak više nego za identifikaciju izvornog naslova. Dakle, ukoliko istraživači ne raspoložu s izvornim naslovom pribjegavaju bližem opisu djela. Da su se držali ovog principa najbolje potvrđuje činjenica što na te naslove nailazimo kao na definicije u kojima je uglavnom izražavano koje je vrste djelo i na što se ono odnosi. Za ilustraciju ovoga poslužit će se usporedbom varijanti naslova triju Šejh Jujinih djela u bibliografskim radovima: Opijača, Bursali Mehmeda Tahira, Ismail-paše Bagdadlija i Hazima Šabanovića:

Prvi primjer:

Šejh Jujo: Miftâh al-ḥuṣûl li mir'ât al-uṣûl fi šarḥ Mirqât al-wuṣûl (autograf u GHB br. 3871, prijepis s autografa OZJA 1404, naslov na listu 2b).

Ibrahim Opijač: Naslov kao kod Šejha Juje, ali prije toga Šarḥ šarîf alâ 'l-Mir'ât fi'l-uṣûl¹¹⁾.

Bursali Mehmed Tahir: Miftâh al-ḥuṣûl fi šarḥ Mir'ât al-uṣûl.¹²⁾

Ismail-paša Bagdadli: Miftâh al-ḥuṣûl alâ Mir'ât al-uṣûl ya 'ni (znači, drugi naslov) Šarḥ Mirqât al-wuṣûl li Munlâ Husraw.¹³⁾

Hazim Šabanović: Naslov je isti kao kod Šejha Juje.¹⁴⁾

Drugi primjer:

Šejh Jujo: a) Aš-Šarḥ al-Ġadîd i

b) Šarḥ ar-Risâla aš-šamsiyya (OZJA 1407, list 146a, a drugi naslov prema uvodu djela list 8a)

Ibrahim Opijač: a) Šarḥ laṭîf 'alâ 'r-Risâla aš-šamsiyya fi'l-mantiq i

b) isti kao kod Šejha Juje pod a).¹⁵⁾

¹¹⁾ Mušić Omer: Ibrahim Opijač Mostarac, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI/1960-61, Sarajevo 1961, str. 48.

¹²⁾ Bursali Mehmed Tahir: Osmanli Müellifleri, Istanbul 1333 (1914), cilt II, str. 31.

¹³⁾ Ismail-paša Bagdadli: Hadiyya al-Ġarîfin asmâ' al-muallifin wa âtâr al-musannifin, Istanbul 1955, knj. II, str. 443.

¹⁴⁾ Šabanović, str. 398.

¹⁵⁾ Mušić, Navedena studija str. 48.

Bursali Mehmed Tahir: a) *Šarḥ aš-Šamsiyya fī 'l-mantiq* i
b) *Šarḥ al-ġadīd (!)*¹⁶⁾

Ismail-paša Bagdadli: *Šarḥ aš-Šamsiyya*¹⁷⁾

Hazim Šabanović: a) Naslov je isti kao kod Šejha Juje i
b) *Šarḥ ʿalā 'r-Risāla aš-šamsiyya fī 'l-mantiq.*¹⁸⁾

Treći primjer:

Šejh Jujo: *Hulla-i manzûma* (OZJA 1443, naslov je na listovima 2a i 64b. Autograf je pohranjen u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod brojem 4366)

Ibrahim Opijač: *Šarḥ al-Luga al-mawsûma bi's-Šâhidiyya.*¹⁹⁾

Bursali Mehmed Tahir: a) *Šarḥ-i manzûme-i Šâhidî* i
b) Naslov je isti kao kod Juje.²⁰⁾

Ismail-paša Bagdadli: *Hulla-i manzûma fī Šarḥ Tuḥfa al-lugat li's-Šâhidî.*²¹⁾

Hazim Šabanović: a) Naslov je isti kao kod Opijača i
b) *Šarḥ aš-Šâhidiyya.*²²⁾

Kada bi u okviru ovih primjera abecedirali navedene naslove oni bi izgledali ovako:

Prvi primjer:

- *Miftâḥ al-ḥuṣûl alâ Mir'ât al-uṣûl,*
- *Miftâḥ al-ḥuṣûl fī Šarḥ Mirqât al-uṣûl,*
- *Miftâḥ al-ḥuṣûl li Mir'ât al-uṣûl fī Šarḥ Mirqât al-wuṣûl,*
- *Šarḥ Mirqât al-wuṣûl li munla Husraw i*
- *Šarḥ šarîf alâ 'l-Mir'ât fī 'l-uṣûl.*

Drugi primjer:

- *Šarḥ 'alâ 'r-Risâla aš-Šamsiyya fī 'l-mantiq,*
- *aš-Šarḥ al-ġadīd,*
- *Šarḥ al-ġadīd,*
- *Šarḥ laṭîf 'alâ 'r-Risâla aš-šamsiyya fī 'l-mantiq,*
- *Šarḥ ar-Risâla aš-Šamsiyya,*
- *Šarḥ aš-Šamsiyya i*
- *Šarḥ aš-Šamsiyya fī-l-mantiq.*

Treći primjer:

- *Hulla-i manzûma,*
- *Hulla-i manzûma fī Šarḥ Tuḥfa al-lugat li 's-Šâhidî,*
- *Šarḥ al-luga al-mawsûma bi's-Šâhidîyya,*
- *Šarḥ aš-Šâhidiyya i*
- *Šerḥ-i manzûme-i Šâhidî.*

Analizom navedenih varijanti lako se mogu uočiti odstupanja od autorovog teksta naslova, a ona su u ovim primjerima izražena u:

- dodavanju epiteta riječi *šarḥ*, na primjer: *šarḥ*, *šarîf* ili *šarḥ laṭîf*;

¹⁶⁾ Bursali Mehmed Tahir, Navedeno djelo, str. 31.

¹⁷⁾ Ismail-paša Bagdadli, Navedeno djelo, str. 443.

¹⁸⁾ Šabanović, str. 402

¹⁹⁾ Mušić, Navedena studija str. 48.

²⁰⁾ Bursali Mehmed Tahir, Navedeno djelo str. 31.

²¹⁾ Ismail-paša Bagdadli, Navedeno djelo, 443.

²²⁾ Šabanović, str. 409.

- ispuštanju riječi risâla, na primjer aš-Šamsiyya umjesto ar-Risâla aš-Šamsiyya;
- zamjeni prijedloga *li* prijedlogom 'alâ, na primjer: Miftâh al-ħuṣûl 'alâ Mir'ât al-uṣûl, umjesto Miftâh al-ħuṣûl li Mir'ât al-uṣûl;
- upotrebi riječi šarḥ umjesto sintagme Miftâh al-ħuṣûl;
- dodavanju naziva discipline koju djelo obrađuje, na primjer Šarḥ ar-Risâla aš-šamsiyya fi'l-mantiq;
- dodavanju naslovu imena autora komentiranog djela, na primjer: Šarḥ Mirqât al-wuṣûl li munla Husraw ili Šerḥ-i Manzûme-i Šâhidî;
- spajanju dviju varijanti naslova prijedlogom *fi*, na primjer: Ĥulla-i manzûma fi Šarḥ Tuħfa al-lugat li's-Šâhidî;
- upotrebi izafeta (genitivne veze) umjesto pridjevskog vida, čime se mijenja i značenje: Šarḥ al-ġadid (Komentar novoga) umjesto Aš-Šarḥ al-ġadid (Novi komentar);
- razbijanju izafeta prijedlogom 'alâ, na primjer: Šarḥ 'alâ 'r-Risâla umjesto Šarḥ ar-Risâla i
- dodavanju sasvim novoga naslova u cilju ukazivanja na osnovno djelo, na primjer: Šarḥ 'alâ'l-luga al-mawsûma bi's-Šâhidîyya.

I ovaj kratki osvrt je dovoljan da se ukaže na brojne razlike i mogućnosti transformacije teksta naslova. Do transformacije naslova je dolazilo i u slučajevima kada su prijepisi nastajali na temelju tiskanog primjerka – predloška. Na primjeru djela Omera Novljanina Elkazovića, čiji je autograf najvjerojatnije izgubljen u tiskari Ibrahima Muteferike 1741. godine, se najbolje vidi kako su tri izdanja ovoga djela izašla pod različitim naslovima:

1. izdanje, 1154. H/1741, Ahvâl-i Gazavat der Diyâr-i Bosna;
2. izdanje, 1293. H/1876, Târih i Bosna der zemân Hekîm-oglu 'Ali-paša; i
3. izdanje, 1295. H/1878, Bosna gazavât dâhiliyyesi 'an 1149 ilâ 1152.

U rukopisima nastalim pretežno na temelju prvoga izdanja a i u literaturi naišao sam još na ove naslove:

Gazavâtname-i Banâlûqa (OZJA 631,5, list 43b);

Târih-i Bosna (OZJA 391, list 1a);

Târih-i Banâlûqa diyâr-i Bosna (Flügel, II, str. 291); i

Gazavât-i Hekim-oglu Ali-paša (Šabanović, str. 691).

Na temelju izloženog jasno je da je teško utvrditi pravila i pojave koje dovode do divergencije u naslovljavanju, ali je jasno da su davaoci naslova, te bibliografi i prepisivači nastojali definirati djelo i dati svojom varijantom naslova najbitniju informaciju o onome na što se ono odnosi.

Najfrekventnije riječi u naslovima djela: Pri analizi indeksa djela u katalozima arabičkih rukopisa i u studijama povijesti arapske, perzijske i turske literature uočava se stanovita frekventnost određenih termina zajedničkih za sva tri jezika. Govoriti o svim specifičnostima ovih termina značilo bi upuštanje u podrobniju analizu spomenutih literatura što nije cilj ovoga rada. Ovdje će biti više riječi o najučestalijim terminima u naslovima koji se odnose na opseg djela. Prije toga valja bar ukratko spomenuti i termine koji eksplicitno označavaju prepoznatljive kategorije: discipline, forme i vrste teksta, tj. vrste obrade osnovnog teksta djela.

Termini sarf (ar. *šarf*) – morfologija i nahv (ar. *naḥw*) – sintaksa, mantik (ar. *mantīq*) – logika, akaid (ar. *ʿaḳā'id*) – dogmatika, tarih (ar. *tāriḥ*) – povijest i drugi koje često susrećemo su sami po sebi jasni u značenju disciplina, pa je prirodno da i djela koja ih u naslovu sadrže u pravilu pripadaju tim disciplinama, a najčešće su takve naravi da se svrstavaju u udžbenike i priručnike.

Forme teksta u značenju književne tehnike izražavana je terminima mensur (ar. *mantūr*) – prozni i manzûm (ar. *manzûm*) – stihovani; u oznaci vrste proze ili stiha: hikaja (ar. *ḥikāya*) – priča, divan (ar. *dīwān*), kasida (ar. *qaṣīda*), ili u obliku rime: nunija (ar. *nūniyya*), lamija (ar. *lāmiyya*), elfija (ar. *alfiyya*) i sl.

Termini za oznaku vrste teksta su znatno učestaliji i od termina prethodno spomenutih kategorija. Nalaze se u naslovima djela nastalih na temelju drugih i zapravo pokazuju kakvoj je vrsti obrade podlegao tekst osnovnog djela označavajući i to da li se radi o skraćenoj ili proširenoj verziji, prijevodu ili prikazu. Dakle, ovi termini determiniraju pristup osnovnom djelu. U tom smislu za izvode iz osnovnog teksta djela najčešće su upotrebljavani izrazi: *hulasa* (ar. *ḥulāsa* – glavni, odabrani dio), *intihab* (ar. *intihāb* – izbor), *muhtar* (ar. *muḥtār* – izbor), *muntehab* (ar. *muntahab* – izabrani dio), *muhtesar* (ar. *muḥtasar* – sažetak, kratki izvod), *ihtīšar* (ar. *ihtīšār* – kraća verzija, sažetak) i *talhis* (ar. *talḥīs* – kraća verzija, sažetak). Za prijevode teksta je upotrebljavan izraz *terdžeme* (ar. *tarǧama*), a za komentare *šerh* (ar. *šarḥ*) osim za komentar teksta Kur'ana gdje je upotrebljavan izraz *tefsir* (ar. *tafsīr*). Kao sinonimi termina *šerh* upotrebljavani su *talik* (ar. *ta'liq*), *idah/izah* (ar. *īdāḥ*), *tenvir* (ar. *tanwīr*), *bejan* (ar. *bayān*), *tibjan* (ar. *tibyān*), *tarif* (ar. *ta'rif*) i dr. Za glose ili komentare komentara upotrebljavan je izraz *hašija/hawaši* (ar. *ḥāšiya/ḥawāšī*).

Za prikaze, kritičke osvrtne – recenzije upotrebljavani su izrazi: *tashih* (ar. *tašīḥ* – kritička revizija, korektura), *islah* (ar. *islāḥ* – korektura), *tahkik* (ar. *taḥqīq* – verifikacija, identifikacija), *tedkik* (ar. *tadqīq* – podrobno ispitivanje) *tahsil* (ar. *taḥsīl* – studij, proučavanje), *tehzib* (ar. *taḥḏīb* – dotjerivanje, korigiranje).

Kitab i *risala* su najfrekventniji termini u naslovima. Budući da već svojom semantikom oba ova izraza impliciraju opseg djela u sklopu čijih se sastava nalaze, smatram potrebnim reći nešto više o njima i načinu njihove upotrebe.

Riječ *kitab* kao u našem jeziku *knjiga*, u engleskome *book* u njemačkom *Buch* ima široku lepezu značenja, a najopćenitije se uzima kao »zbirka rukom pisanih ili tiskanih u koricama povezanah listova papira.«²³⁾ Prema tome, svako napisano djelo se smatra *kitabom*. Zato tu riječ u većini rukopisa i susrećemo u naslovu djela. Proučavaocu rukopisa je u ovakvom slučaju doista teško razlučiti kada *kitab* čini sastavni dio naslova, a kada ima opće značenje, tj. kada se treba a kad ne treba upotrebljavati u naslovu. Ovaj je problem uočio i poznati bibliograf Hadži Halfa. On je u djelu »Kašf az-zunûn« donio posebno poglavlje (faṣl) s naslovima u kojima kako veli »nije ispravno ispuštati kitab« i navodi 883 naslova u kojima je prva riječ *kitab*.²⁴⁾

²³⁾ Sâmi-bey Frašeri: *Qâmûs-i Türki*, Istanbul 1317 (1899), str. 1144.

²⁴⁾ KZ II, str. 274-308.

Povjesničari literature i sastavljači kataloga imaju svoje kriterije u vezi s upotrebom riječi *kitāb* u naslovima djela. Neki su umjesto cijele riječi stavljali samo skraćenicu *K*, a neki su je potpuno izostavljali ili su je upotrebljavali veoma rijetko. Tako Brockelmann u Povijesti arapske literature u indeksu naslova djela ima 29 naslova u kojima je (*al-*)*kitāb* prva riječ, a samo je jedno djelo s punim naslovom »al-Kitāb«.²⁵⁾ To je naslov poznate Sibevejhove gramatike arapskog jezika koja je kod Ha-dži Halfé naslovljena kao »Kitāb Sibawayh«.²⁶⁾ Bursali Mehmed Tahir u indeksu svoga djela »Osmanli Müellifleri« navodi 93 naslova djela u kojima je prva riječ »kitāb«.²⁷⁾

Prepisivači djela, vlasnici rukopisa i neki sastavljači kataloga su, čini se, previše upotrebljavali ovu riječ u naslovima djela. Za prepisivače i vlasnike rukopisa je donekle razumljivo kada se ima u vidu da je kod naslovljavanja djela bila uobičajena fraza »hādā kitāb« (Ovo je knjiga). Međutim, neki sastavljači kataloga su sasvim nepotrebno u indekse naslova unosili ovu riječ. Na primjer, Dobrača je zapisao i ovakve naslove: »Kitāb Beytarnāme«, »Kitāb Su'ālnāme«.²⁸⁾ Naime, perzijska riječ *nāma* je sinonim arapskoj riječi *kitāb* i zato je suvišno da se dvije jednoznačne riječi ponavljaju u istom naslovu.

U cjelini gledano, ne postoje pravila po kojima bi se mogla riječ *kitāb* staviti ili ispustiti iz naslova. Ovoj su riječi mogli biti pridodani izrazi za: disciplinu (*Kitāb al-ahlāq*), predmet (*Kitāb an-nabātāt*), geografski pojam ili ime grada (*Kitāb Bagdād*), ime osobe o kojoj knjiga govori ili kojoj je posvećena (*Kitāb Gamāsb*), ime autora (*Kitāb Sibawayh*) ili izraz koji označava aktivnost (*Kitāb al-harakāt*, *Kitāb al-itṭisāl*).

Bosanskohercegovački pisci su u naslovima svojih djela rijetko stavljali kao prvu riječ *kitāb*. U do sada najvećem objavljenom indeksu tih djela ukupno je navedeno trinaest naslova. Od toga su tri naslova uputna, a deset je obilježeno brojevima 213-221 i 638.²⁹⁾ Provjerkom nekih izvora na koje se poziva Smail Balić sastavljač indeksa, može se lako uočiti da djela »Kitāb al-'ālim wa'l-muta'allim«, »Kitāb al-buyū'« i »Kitāb al-Wasiyya« ne pripadaju bosanskohercegovačkim piscima.³⁰⁾ Međutim, valja imati na umu da sva djela naših pisaca nisu još uvijek evidentirana i prirodno je da će se tokom vremena i broj ovakvih naslova povećati. U spomenutom indeksu nije uvršteno djelo Muhameda sina Ahmedovog iz Gornjeg Vakufa »Kitāb al-hayaṭ Šarḥ Šurūṭ aṣ-ṣalāt. Djelo je napisao 1195. H/1781. godine. Jedan primjerak ovoga djela se nalazi u OZJA br. 477. Prepisan je 1197. H/1783, dakle samo dvije godine iza nastanka autografa. Doduše, ovaj je naslov identičan s naslovom djela što ga je napisao Muslihuiddin (Mustafa) ibn Hamza ibn Ibrahim ibn Waliyyuiddin al-Bolūwi.³¹⁾ Prema tekstu primjerka u OZJA spomenuti Muslihuiddin je tri puta komentirao djelo »Muhtaṣar Šurūṭ aṣ-ṣalāt«. Prvi je komentar temeljio na Kur'anu i hadisu, drugi na djelima poznavalaca šerijatskog prava i alima-suvremenika, a u trećem je dao grama-

²⁵⁾ GAL, S III str. 942.

²⁶⁾ KZ, II str. 281.

²⁷⁾ Bursali Mehmed Tahir, Navedeno djelo, Miftāh al-kutub, str. 101-102.

²⁸⁾ DOB I, str. 584.

²⁹⁾ Smail Balić: Die Kultur der Bosniaken, Supplement I, Wien, 1978, str. 53 i 101.

³⁰⁾ Sravniti navedeno djelo Mehmeda Handžića, str. 8 i 18 i DOB I, 612, str. 402.

³¹⁾ DOB II, 1514, str. 619.

tička tumačenja (al-i'râb) teksta. Naš zemljak Muhamed, sin Ahmedov, je objedinio, dopunio i proširio sva tri ova komentara izbjegavajući suvišna ponavljanja i djelu dao spomenuti naslov.³²⁾

Sinonim arapske riječi *kitâb* je, kao što je rečeno, perzijska riječ *nâma*. Premda se kod nas susreće u stručnim izrazima kao na primjer: zakladnica – vakufnâma, oporuka – vasijetnâma, diploma – idžazetnâma i sl, često se susreće i u varijantama naslova i to kao drugi dio složenice. Među najpoznatije naslove djela bosanskohercegovačkih pisaca s ovom riječi je »Murâdnâma« Derviš-paše Bajazidagića.³³⁾

Risala je najčešći izraz u naslovima sastava na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Brockelmann ga je u indeksu djela naveo za 1690 naslova,³⁴⁾ s tim što je upozorio da ukoliko se naslov ne nade po ovoj riječi treba gledati slijedeću natuknicu – riječ.³⁵⁾ *Risala* općenito označava poslanicu, pismo, raspravu. Hadži Halfa veli da ona sadrži mali broj pitanja iz jednog područja i da je predviđena za slanje nekom kao pismo.³⁶⁾ Sami-bey Frašeri veli da je risala u osnovi mala knjiga u obliku poslanice, tj. kraći sastav o nekom pitanju ili znanosti i umjetnosti.³⁷⁾ Kako se vidi, Brockelmann je predvidio i naslove u kojima je mogla, ali nije i morala doći riječ *risâla*. Ahlwardt je u indeksu djela veći dio risala naveo po abecednom redu druge riječi s tim što je ispred te riječi stavljao katicu »ar-r« ili »r«. Pod natuknicom »(ar-)risâla«, međutim, ima samo 36 naslova.³⁸⁾

S obzirom na brojnost ovih u principu kratkih djela teško je na zadovoljavajući način izvršiti prikladnu klasifikaciju ili analizu prema kojoj bi svi elementi bitni za tekst naslova bili obuhvaćeni. Naslovi od dvije riječi u kojima je prva *risala* su u naznačenoj literaturi veoma česti. U tim slučajevima se druga riječ uglavnom odnosi na: autora (*Risâla Ibn Fadlân*), disciplinu (*Risâla al-âdâb*), ili pojam koji obrađuje (*Risâla al-hurûf*). Znatno su, međutim, brojniji naslovi u kojima se iza ove riječi upotrebljava prijedlog *fî*, a iza toga slijedi opis sadržaja rasprave. Taj opis najčešće izražava: tumačenje (*Risâla fî bayân...*), komentiranje (*Risâla fî šarh...*) pitanje /a (*Risâla fî su' âl/ as' ila*), odgovor/e (*Risâla fî ġawâb/aġwiba*), vrlinu/e (*Risâla fî fađl/fađilâ, fađâ'il*) i sl. Naslovi djela na perzijskom i turskom jeziku najčešće se izražavaju perzijskom genitivnom vezom (izafetom) (*Risâla-i 'Arûz*; *Risâla-i Alfîyya*; *Risâle- i ħibbiyye* i sl.) a funkciju arapskog prijedloga *fî* zamjenjuje perzijska čestica *dar* (*Risâla dar 'amel*, *Risâle der ħakk...*).

Ovdje valja napomenuti i to da je značenje termina *risâla* u sintagmi s općim pojmovima ili disciplinama uvjetovala nastanak niza identičnih naslova. Hadži Halfa je uglavnom navodio samo jednom takav naslov, a iza njega bi redao imena autora. Tako je na primjer za djelo *Risâla al-ġayb* spomenuo imena četvorice autora.³⁹⁾ Da bi napravili razliku

³²⁾ OZJA, 477, list 1b-2a.

³³⁾ BRAT, 475.

³⁴⁾ GAL, S III, str. 1050-1076.

³⁵⁾ Isti, str. 1050.

³⁶⁾ KZ, II str. 537.

³⁷⁾ Sami-bey Frašeri, Navedeno djelo str. 662.

³⁸⁾ Ahlwardt: Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, X, 1899, str. 462-463.

³⁹⁾ KZ, I, str. 548.

između više identičnih naslova sastavljači kataloga su u indeksu dodavali uz naslov i ime autora, na primjer:

Risâla fî haqq ad-duhhân li Aqdaglî i

Risâla fî haqq ad-duhhân li'l-Hâdimî.⁴⁹⁾

Od bosanskohercegovačkih pisaca, čini se, najviše rasprava – risâla je napisao Abdullah Abdi, poznat po nadimku Šâriḥ al-Fuṣûṣ. U indeksu djela kod Smaila Balića registrirano je čak četrnaest Abdijevih rasprava.

Popularni naslovi: Želja davaoca i primaoca informacije je da u što kraćem izričaju predaju odnosno prime poruku. U tom smislu su i davaoci naslova nastojali da sa što manje riječi predstavljaju djelo. Zato su karakteristični naslovi nastali po mahlasu ili nisbi autora. Spajanjem dvaju pojmova u jedan takav izraz doveli su do tzv. popularnih naslova kao što su: Ḥalabî, Bargiwî, Ahtarî, Qudûrî, Šatibî, Šâhidî i dr. U našim se krajevima doduše na ovakve riječi dodavao nastavak -ja, pa imamo i naše varijante: Halebija, Bergivija, Ahtarija, Kudurija, Šatibija i Šahidija.

Spoj između uopćenog, tj. skraćenog naslova i naslova u literaturi izrzavao se najčešće s dvije riječi, s time što se tim riječima dodavao opći izraz *kitâb*, *risâla* ili *luga*. Zato postoje naslovi *Kitâb Qudûrî*, *Risâle-i Bergivi*, *Lugat-i Ahtari* i sl. Ukoliko su ova djela rađena u više varijanti rjeđe su korišćeni opći termini, a mahlas ili nisba autora je i dalje nosila glavno značenje, na primjer *Halabî sagîr*, *Halabî kabîr*, *Ahtarî mu(ta)wassit* i sl.

Zaključak

U radu je razmatrana interpretacija naslova djela u arabičkim rukopisima i literaturi. Ukazano je na vrste naslova, mjesta naslova u rukopisu, interpretaciji naslova u literaturi i terminima najčešće upotrebljavanim u naslovima djela.

Ustanovljene su, uvjetno rečeno tri vrste naslova djela i to: radni završni i upotrební. Radne i završne su davali autori, a upotrebne osim autora i prepisivači i korisnici rukopisa. Većina upotrebni naslova je nastala zbog nepostojanja radnih ili završnih naslova te zbog različitog odnosa prepisivača i korisnika prema djelu – rukopisu.

Ukazano je na to da su autori naslovljavali djela u dibadží – uvodnom dijelu i na kraju u hatimi ili kolofonu, te da su brojne autorske kolofone prepisivači izostavljali. Autori su, mada znatno rijetko, davali naslove i ispred teksta djela, u vidu zabilješki. Za ilustraciju navođenja naslova poslužila su djela bosanskohercegovačkih pisaca u rukopisima OZJA. Prepisivači i korisnici rukopisa su upisivali naslove i na korica-ma, ispred i iza teksta djela kao i na rezu listova rukopisa.

Istraživači nisu uvijek imali uvida u izvorne tekstove pa je pri njihovom interpretiranju naslova djela dolazilo do znatnih odstupanja u odnosu na autorov tekst naslova. U tom smislu je načinjena kraća analiza naslova triju Šejh Jujinih djela u literaturi kako bi se ukazalo na moguće divergentnosti pri naslovljavanju.

⁴⁹⁾ DOB II, str. 998.

Posebno su istaknute najfrekventnije riječi u naslovima djela. Spomenuti su neki termini za discipline, forme i vrste obrada osnovnog teksta djela: prijevode, komentare, glose i sl. Na kraju je ukazano na dva najčešće upotrebljavana termina kitab i risala koji označavaju opseg djela.

Veći dio primjera u ovome radu donesen je na temelju naslova djela bosanskohercegovačkih pisaca.

NASLOVI DJELA U ARABIČKIM RUKOPISIMA

Sažetak

Izučavanje rukopisne građe zahtijeva interdisciplinarni pristup zbog specifičnih uvjeta nastanka, heterogenosti tekstova, jezika i tematike, te mnoštva pojava svojstvenih rukopisima. Sustavno istraživanje svega onoga što čini arabičke rukopise moguće je samo kroz selekciju i sistematizaciju, a onda kroz pojedinačno proučavanje srodnih pojava. U tom smislu su u ovom radu tematizirani i predloženi naslovi djela u arabičkim rukopisima i njihova interpretacija u literaturi, i to prije svega, u funkciji identifikacije djela.

U radu se pošlo od razlučivanja termina, a time i suštine pojmova *rukopis* i *djelo* kao početnog koraka u arheografiji, a potom i u svakoj daljnjoj znanstvenoj i stručnoj obradi ove građe.

Poučeni iskustvom da se jedno djelo može pojaviti pod više naslova, ali i više različitih djela jednako naslovljenih, kao i da neka djela nisu eksplicitno uopće naslovljena, pri identifikaciji moramo u stanovitom mjeri biti oprezni kako ne bi došlo do zabuna i krivih interpretacija. Ovo se osobito odnosi na djela naslovljavana prema formi, sadržini ili tematici teksta. Zato je kod određivanja valjanosti naslova i uspostavljanja koliko-toliko (obzirom na neograničene mogućnosti pojava) pouzdanih kriterija važno odrediti: prirodu djela; da li je i u kojoj mjeri i po čemu naslov postao njegovom odrednicom; faze nastanka djela; i tko ga je naslovio.

Prema spomenutim elementima u radu se govori o *radnim* naslovima koje je davao autor; *završnim*, također davanim od autora i *upotreb- nim*, čiji su kreatori, pored autora, nerijetko bili prepisivači, vlasnici i korisnici rukopisne knjige. Svi su oni multiplicirali varijante naslova ugrađujući u njih svoja poimanja djela i autora ili osobne stavove prema njima.

Naslovi se u arabičkim rukopisima, uz uobičajeno ispisivanje u uvodnom dijelu – *dibadži*, završnom – *hatimi* i *kolofonu*, mogu naći izvan teksta djela naznačeni u bilješkama. Prema korpusu rukopisa na kojemu je ovo istraživanje utemeljeno uočljivo je da su naslove u bilješkama ispisivali najčešće prepisivači, vlasnici i korisnici rukopisa. Prepisivači su takve bilješke stavljali na stranici početka djela, a rjeđe na zasebnoj stranici prije početka teksta, za razliku od vlasnika i korisnika, koji su to po pravilu činili na toj zasebnoj stranici. Evidentne su također pojave ispisivanja naslova na rezu listova, hrptu rukopisa ili zasebnom papiru nalijepljenom na korice.

Nedostupnost autografa istraživačima, a time i izvornih naslova; preuzimanje viševarijantskih naslova istog djela iz prijepisa; oslanjanje na prethodnike i sl., učinili su da se ionako brojne varijante naslova djela iz arabičkih rukopisa u literaturi još više umnože i uslože. Najveći broj ih se javlja sa znatnim izmjenama i odstupanjima od izvornog autovog naslova. Te izmjene se kreću od poprimanja sasvim novih oblika definicije ili deskriptivnog predstavljanja djela i discipline kojoj pripada do onih što se ogledaju u stanovitim intervencijama i izmjenama u već postojećim naslovima koje se mogu podvesti pod tipološke, kako je u radu i učinjeno i primjerima ilustrirano.

Također se govori o najfrekventnijim riječima – izrazima u naslovima. Uočljivo je da su to termini koji eksplicitno označavaju prepoznatljive kategorije discipline, forme i vrste teksta s akcentom na ovim posljednjim, determiniranim izborom pristupa osnovnom djelu, budući da se mahom odnose na različite prerade nekog ranijeg izvora.

Najčešći termini vezani za opseg djela su *kitab* – knjiga (sa sinonimom *nama*) i *risala* – poslanica, pismo, rasprava. Predočena su značenja i varijante u kojima se spomenuti izrazi kroz naslove javljaju. Također se govori o tome kada su oni sastavni dio naslova, kako su se pojedini autori u literaturi odnosili prema ovim riječima, kako su ih i kada navodili, a kad ispuštali iz naslova.

Rad je utemeljen na primjerima naslova djela bosanskohercegovačkih pisaca ali je većina iznešenih spoznaja, kako je pokazano, analogna i za sve naslove djela iz ove literature.

TITLES IN ARABICAL MANUSCRIPTS

Summary

The research of the manuscripts material requires to be interdisciplinary, because of the specific conditions of their origin, heterogeneity of the text, the languages and the subject matter, and many other phenomena typical for the manuscripts. Systematic research of all the manuscript constituents can be possible only through the selection and systematization, and after that through individual examination of the related phenomena. In that sense, the present paper deals with the titles of the works in the Arabical manuscripts, and their interpretations in the literature, all that with function of the identification of the work.

The paper begins with the explanation of the terms, and the essence of the concepts *manuscript* and *work*, as a basic step in archeography, as well as in any other scientific and professional treatment of this material.

The experience shows us that one work can have few titles, that different works can have the same title, and also that some works do not have the explicit title at all, and that's why we have to be very cautious during the identification, in order not to cause confusions or misinterpretations. This is especially related to the titles given according to the form of the work, its content or subject matter of the text. Because of that, in determination of the reliability of the title and establishing of, fairly well, incontestable criteria, it is important to define: the nature of the work; did the title become the work's determinant – in what scope and at the base of what; the stages in the origin of the work, and who gave the title to it.

According to the elements mentioned, the present paper operates with: *work-titles*, which were given by the authors, *final titles*, also given by the authors and *use-titles*, which were given, apart from the author, very often by the transcribers, owners and users of the manuscript books. All of them have multiplied the title variants incorporating in them

their own comprehensions of the work and the author or expressing their own opinions about them.

The titles in Arabical manuscripts can be found, apart from the usual places like: introductory part – *dibaca*, final part – *hatima* and *colophone*, also in the notes outside the text. According to the manuscripts at which this examination is based, it is noticeable that the titles were written in marginal notes mainly by the transcribers, the owners and the users of the manuscripts. The transcribers wrote their notes also at the page where the text began, and rarely at the flyleaf before the beginning of the text, while the owners and the users of the manuscripts wrote their notes, as a rule, at the flyleaf. It is evident that the titles were also written at the fore edge and the spine of the manuscript, as well as at the separate paper attached to the binding.

It is the fact that the researchers are not always able to see the autograph, which contains the original title; that title variants of the same work are taken from the text of the transcript and that the researchers lean on the previous results. All these facts caused that already numerous variants of the titles of the works in Arabical manuscripts become more complicated and multiplied in the literature. The majority of variants deviate a lot in relation to the original author's title. The modification goes from acquiring completely new forms of the definitions or descriptive presentation of the work, or the discipline to which it belongs, to certain changes in the title existing, which can be defined as typological changes. All these examples are illustrated in the present paper.

The paper also discusses the most frequent words – expressions used in the titles. It is obvious that these words are the terms that the most explicitly explain the disciplines, forms and types of the text, the last two are stressed, and these words are determined by the way of understanding the original work, because they are mainly related to the adaptation of some previous source.

The most frequent words, relating to the scope of the work, are *kitab* – book (synonym word is *nama*) and *risala* – epistle, letter, treatise. The author presents the meanings and the variants in which the mentioned terms can be found in the titles. It is also discussed when these words were the constituent part of the title, how the authors treated these words in the literature, how and when they cited them, and when they omitted them.

The paper is based on the examples of the titles of the works written by Bosnian and Herzegovinian writers, but the majority of the conclusions expressed are analogous to all the titles of this literature.